

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

Biudžetinė įstaiga, Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius tel. (8 5) 231 4139, faks. (8 5) 279 1033, el. p. centras@genocid.lt
Duomenys kaupiami ir saugomi Juridinių asmenų registre, kodas 191428780

PAŽYMA APIE JONO NOREIKOS (GENEROLO VĖTROS) VEIKLĄ ANTINACINIAME POGRINDYJE

Vilnius, 2019-12-17

Lietuvos ir Latvijos jėzuitų provincijos archyve rasti istoriografijoje nežinomi kun. Jono Borevičiaus liudijimai atskleidžia, kad Jonas Noreika, nacių okupacijos laikotarpiu būdamas Šiaulių apskrities viršininku, tuo pačiu metu vadovavo Žemaitijos antinaciniam pasipriešinimui ir organizavo žydų gelbėjimo tinklą Šiauliuose. Šiuos parodymus 1986 m. kun. J. Borevičius pateikė prisiekęs JAV Iliojaus Šiaurės apygardos Rytų skyriaus teisme Čikagoje, byloje Jungtinės Amerikos Valstijos prieš Antaną Virkutį (*LJPA, F4, ap.1, b9*).

Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus siūlymu už žydų gelbėjimą kun. Jonas Borevičius yra apdovanotas Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi (2017 m.), jam Šiauliuose pastatyta atminimo lenta (2019 m.).

Apklausoje metu Čikagos teisme paklaustas, ar žino „apie pogrindinį judėjimą, vykusį Lietuvoje nacių okupacijos metais“, kun. Jonas Borevičius atsakė: „Tai buvo aktyvus pogrindis. O vieną dieną pogrindžio vadas susitiko su manimi“. „Koks buvo to vado vardas?“ „Jonas Noraika [Noreika].“ „Ar jis vadovavo visos Lietuvos mastu?“ „Ne. Tik Vakarų Lietuvos.“ „Šiaulių srities?“ „Vakarų Lietuvos, tai daugiau nei Šiaulių srities.“ „Koks buvo pogrindžio tikslas?“ „Kai jis manęs paprašė dalyvauti tame [pogrindžio] darbe, aš jam pasakiau, kad esu katalikų kunigas ir man priimtina tik labdaringa, o ne politinė ar karinė veikla. Jis sakė, jog su tuo sutinka. Ir paprašė sutelkti nedidelę kunigų grupelę, kuri tiesiogiai padėtų Šiaulių gete esantiems žydams.“

Kun. J. Borevičius, matyt, pamokytas J. Noreikos, žydų gelbėjimo grupelę suorganizavo pagal antinacinio pasipriešinimo organizacijoje „Lietuvių frontas“ veikusią griežtą konspiracinę taisyklę pogrindžio grupes sudaryti tik iš 3 asmenų. Kun. J. Borevičius kitus du kunigus pasirinko ne tik pagal patikimumą, bet ir pagal jų gyvenamas vietas, tinkamas žydus išvesti iš miesto. Šiaulių žydų getas buvo netoli Šv. Petro ir Povilo bažnyčios, tad šios bažnyčios kunigas Petras Dzegoraitis naktį per geto tvoros skylę išvesdavo žydus ir atvesdavo prie miesto centre esančios Šv. Ignaco Lojolos bažnyčios, kur kunigavo J. Borevičius. Keletą valandų pailsėję jėzuitų rezidencijoje, apie 2-3 val. nakties žydai iškeldavo į Kužius, esančius 12 km. nuo Šiaulių, kur apsistodavo Kužių klebono Adolfo Kleibos pastogėje. Joje kartais buvo slepiama net iki 15–20 žydų šeimų, kol kun. A. Kleibai pavykdavo surasti juos priimančius ūkininkus.

Paklaustas, ar be šių kunigų dar kas nors dalyvavo gelbėjimo grupelėje, kun. J. Borevičius atsakė: „Pogrindyje dirbama trise. Trys ir trys, ir trys... Nes, jeigu tave pagaus ir kankins, ir jei prarasi šaltakraujiškumą, stiprybę, tuomet papasakoti gali tik apie kitus du. Pogrindyje kiekviena grupė turi savo užduotį. Vadovybė nurodo, ką turi daryti ir viskas. Jeigu apie tai žinotų didesnė žmonių grupė, tuomet būtų sunku išlaikyti paslaptį, ir mūsų sunkiai, bet pasitenkinimą teikiančiai užduočiai padėti vargšams žmonėms, iškiltų didžiulis pavojus. Naciai galėjo sunaikinti ir tėvą Zigoraitą, ir tėvą Kleibą ir mane.“

Į klausimą, ar gelbėjant žydus sulaukdavo kokios nors paramos iš kitų šiauliečių, kun. J. Borevičius atsakė: „Buvo keli mano draugai, gydytojai. Viena gydytoja Šiauliuose mano prašymu įtaisė vieną žydų vaiką, tiesiog kaip pagalbininką ligoninėje“. [Kun. J. Borevičius pasakojo apie iš Kauno geto pabėgusios G. Perienės sūnų, kuri J. Borevičius atsiuntė Sofijai Jasaitienei, o ši per daktarę Janiną Luinienę priglaudė ligoninėje. Šis G. Perienės pasakojimas buvo aprašytas sovietmečiu (1967 m.) išleistoje knygoje „Ir be ginklo kariai“ ir šią knygą teismo metu kun. J. Borevičius pateikė kaip įrodymą apie jo dalyvavimą gelbėjant Šiaulių žydus]. Paklaustas, ar kas nors jam pasakojo apie politinę pogrindžio veiklą Šiauliuose, kun. J. Borevičius atsakė: „Niekieno neklausiau, nes niekas man ir nepasakotų. Tai buvo itin griežta paslaptis. Pogrindis – labai griežta paslaptis.“ Kun. J. Borevičius nurodė atvejį, kuo baigėsi konspiracijos nesilaikymas: „Tėvo Poschelos draugas ruošė daugybę gimimo liudijimų, bet [kažkam išdavus] naciai jį pakorė“. Į klausimą, „kada pradėjo tarnauti pogrindyje“, kun. J. Borevičius atsakė: „Atėjus vokiečiams, beveik tuo pat metu, aš sutikau dirbti pogrindyje su tais dviem kolegomis gelbstint žydus.“ Į klausimą „Ar kada sakėte pamokslus, nukreiptus prieš tai, kaip naciai elgiasi su žydais?“, kun. J. Borevičius atsakė: „Mano metodas buvo daryk ką nors, o ne kalbėk.“

Šis svarbus kun. Jono Borevičiaus liudijimas, pasakytas prisiekus JAV teisme, patvirtina 2019 m. kovo 27 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – Centras) paskelbtus paaiškinimus dėl kaltinimų Jonui Noreikai-Generolui Vėtrai ir suteikia pagrindo daryti šias išvadas.

1. Jonas Noreika aktyviai prisidėjo prie Šiaulių žydų gelbėjimo.

Kun. J. Borevičiaus liudijimą dėl J. Noreikos pastangų gelbėti Šiaulių žydus papildė kitų Šiaulių žydų gelbėtojų liudijimai.

Daugelio Šiaulių žydų gelbėjimo operacijų organizatorė Sofija Jasaitienė, apdovanota Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi, liudija, kad Frenkelio odos fabriko meistro sūnus Jonukas „gelbėjimo tikslu išvežtas buvo į Vaiguvos vaikų prieglaudą“ (*Išgelbėję pasaulį. Žydų gelbėjimas Lietuvoje 1941-1944, LGGRTC, Vilnius, 2001, p.199*), kuri buvo tiesiogiai pavaldi ir jai finansavimą skyrė J. Noreikos vadovaujama apskrities valdyba. Šiaulių aps. finansų sk. vedėjo Antano Gurevičiaus liudijimu, Vaiguvos vaikų prieglaudoje „buvo slapstomi 7 žydų vaikai bei suaugusi žydaitė, tenėjusi prieglaudos sekretorės pareigas“. Visa tai vyko J. Noreikos pastangomis, todėl A. Gurevičius J. Noreiką įtraukė į žydų gelbėtojų sąrašą. (*A. Gurevičiaus sąrašai, 1999, p.120*).

Vienas iš Šiaulių žydų gelbėjimo tinklo vadovų dr. Domas Jasaitis, apdovanotas Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi, kurio pastangomis buvo išgautas Šiaulių apskrities nacių komisaro Hanso Gewecke's pažadas sustabdyti žydų žudynes Šiaulių rajone, liudija, kad bendra Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities rezistencinė taryba (antinacinės organizacijos „Lietuvių frontas“ Šiaulių skyriui vadovavo dr. D. Jasaitis, o Šiaulių apskričiai – Jonas Noreika) leido pogrindinį laikraštį „Lietuva“, „ kuriame buvo pasmerkti žydų žudymai ir buvo priminta, kad visi, prisideda prie tų įvykių, Lietuvai atsistačius bus patraukti teismo atsakomybėn ir teisiami už padarytas žmogžudystes ar už bendradarbiavimą jas vykdanč“ (*Išgelbėję pasaulį. Žydų gelbėjimas Lietuvoje 1941-1944, LGGRTC, Vilnius, 2001, p.54, 58*).

Sofija Jasaitienė liudija: „Už vieną išgelbėtą visos šeimos buvo statomos į pavojų. Žydų gelbėjimo aplinkybės buvo tokios sunkios ir komplikotos, kad norint išgelbėti vieną žydą, į tą darbą reikėjo įtraukti bent 5–10 asmenų“: asmens dokumento padirbimui reikėjo „surasti savivaldybėje žmogų, kuris ant atitinkamo blanko su prilipdyta fotografija pasiryžtų uždėti antspaudą“, reikėjo „surasti pasiryžėlius, kurie sutikdavo tokį beteisį pilietį priimti“, reikėjo transporto jo pervežimui, didelių finansų išlaikymui ir t.t. (*Išgelbėję pasaulį. Žydų gelbėjimas Lietuvoje 1941-1944, LGGRTC, Vilnius, 2001, p.197-198*). Akivaizdu, kad tokia plačiai išvystyta žydų gelbėjimo veikla, kokia buvo Šiauliuose, be aukštų apskrities ir savivaldybės pareigūnų pagalbos buvo neįmanoma.

Domas Jasaitis liudija, kad „[žydų gelbėjimo veikla] buvo daroma slapta, ji buvo žinoma tik tam, kas vykdė gelbėjimo veiksmą, ir tam, į kurį tas veiksmas buvo nukreiptas. Slaptumas – didelė pagalba sėkmingai pogrindinei veiklai, bet didžiausias istorijos priešas, nes paprastai nepalieka dokumentuotų duomenų“ (*Išgelbėję pasaulį. Žydų gelbėjimas Lietuvoje 1941-1944, LGGRTC, Vilnius, 2001, p.58*).

2. J. Noreika laikytinas antinacinio pasipriešinimo dalyviu nuo pat savo darbo Šiaulių apskrities viršininku pradžios.

Kun. J. Borevičius liudija, kad J. Noreika jį pakvietė dirbti pagrindžiui „beveik tuo metu, kai atėjo vokiečiai“. Šis liudijimas bei istorinės aplinkybės leidžia teigti, kad sutikdamas tapti Šiaulių apskrities viršininku Jonas Noreika šias pareigas pasirinko kaip priedangą veikimui pagrindyje. Tokį teiginį pagrindžia šios aplinkybės:

Vidaus reikalų ministras Jonas Šlepetys J. Noreikai pasiūlė tapti Šiaulių apskrities viršininku rugpjūčio 1 d., kai šis atvyko į Kauną ir atvežė šimtų žemaičių pasirašytą paramą vokiečių verčiamai Lietuvos laikinajai vyriausybei. Iš Laikinosios vyriausybės narių liudijimų akivaizdu, kad tuo metu jie suprato, jog naciai nebeleis Lietuvos Vyriausybei ilgiau veikti (*St. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos, t. 2, Los Angeles, 1957, p.298-299; Z. Ivinskis, Į Laisvę 1955 Nr. 6-43*).

Rugpjūčio pabaigoje, t. y. maždaug savaitę iki J. Noreikos paskyrimo, Lietuvos aktyvistų fronto (LAF) štabas nutarė „sustabdyti viešąją Lietuvos aktyvistų fronto (LAF) veiklą ir pereiti į priešnacinės rezistencijos pagrindį“ (*A. Damušis, Į Laisvę 1955 Nr. 7-44*). J. Noreika buvo LAF Telšių apskrities vadas, todėl neabejotina, kad prieš sutikdamas užimti naujas pareigas, J. Noreika su Vyriausybės nariais, besiruošiančiais pereiti į pagrindinę veiklą, aptarė tolimesnes politines perspektyvas ir savo darbo prasmę šiame poste. Laikinoji vyriausybė J. Noreiką Šiaulių apskrities viršininku paskyrė prieš pat savo atsistatydinimą.

LAF-ui nutraukus savo veiklą iš jo branduolio buvo sukurta antinacinė pagrindžio organizacija Lietuvių frontas, J. Noreika paskirtas Šiaulių apskrities pagrindžio vadovu (*Mindaugas Bloznelis, Lietuvių frontas, Kaunas, 2008, p.91, 382, 398, 399*). Vienas iš dvylikos antinacinio pagrindžio Lietuvių frontas steigėjų, Šiaulių miesto antinacinio pagrindžio vadas D. Jasaitis liudija: „Eidamas šias [Šiaulių apskrities viršininko] pareigas [J.Noreika] susirišo su pagrindžiu ir griežtai gynė krašto reikalus“ (*Lietuvių enciklopedija, XX tomas, Bostonas, p.409*).

Vadovaudamas antinaciniam pagrindžiui Šiaulių apskrityje 1942 m. J. Noreika įkūrė karinio padalinio „Kęstučio“ Šiaulių apygardos štabą, rūpinosi tokių štabų įkūrimu Telšių ir Mažeikių apskrityse, telkė ginklus Lietuvos karinių pajėgų atkūrimui, Pažymėtina, kad į „Kęstučio“ padalinio narius buvo priimami tik tie, kurie nebuvo susitepę kolaboravimu su priešu, tad akivaizdu, jog pagrindžio bendražygiai Jono Noreikos darbo Šiaulių apskrities viršininku nelaikė kolaboravimu.

1943 m. vasario 23 d. naciai J. Noreiką suėmė ir įkalino Štuthofio koncentracijos lageryje. Už masinį žydų sunaikinimą Lietuvoje atsakingas vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje Karlas Jägeris J.Noreiką apkaltino tuo, kad „vadovavo lietuvių pasipriešinimo judėjimui ir ypač kurstė prieš Reicho komisaro paskelbtą lietuvių tautos mobilizaciją“ (*Štuthofio koncentracijos stovyklos kalinių kortelės, Archiwum Muzeum Stutthof, Sygn., I-III-11224*).

1946 m. sakydamas baigiamąją kalbą sovietų teisme J. Noreika sutiko su kaltinimais dėl pasipriešinimo sovietų valdžiai, nors pagal juos jam grėsė mirties bausmė, tačiau nesutiko su neesminiu šios bylos kaltinimu, neva jis „savanoriškai tarnavo vokiečiams“ ir laikė šį kaltinimą neteisingu (*LYA, f-K1, ap.58, b.9792/3, t.4; V. Ašmenskas, Generolas Vėtra, Vilnius, p. 359, 384*).

Šių aplinkybių visuma leidžia teigti, kad J. Noreika laikytinas antinacinio pasipriešinimo dalyviu nuo pat savo darbo Šiaulių apskrities viršininku pradžios.

3. Iki Žagarės geto likvidavimo J. Noreika nesuprato, kad getai yra vienas iš Holokausto etapų

Paradoksą, kodėl J. Noreika perdavinėjo nacių nurodymus dėl Žagarės geto steigimo, tačiau vėliau organizavo žydų gelbėjimą iš Šiaulių geto, taip rizikuodamas ne tik savo, bet ir mažametės dukrelės bei žmonos gyvybėmis, galima paaiškinti tik vienu būdu: iki Žagarės geto likvidavimo J. Noreika ir kiti šiauliečiai manė, kad žydai galės būti saugūs tik getuose. Tokią išvadą patvirtina šios aplinkybės.

Okupuotoje Lietuvoje (kaip ir kitur) naciai žydams paliko tik vieną galimybę likti gyviems – gyventi gete, nes už geto ribų pagautas žydas, neturėjęs specialaus leidimo, buvo baudžiamas mirties bausme.

Į pirmuosius masinius žudymus Gargžduose, Kaune, Plungėje ar Gruzdžių miške (Šiaulių raj.) žydai buvo atvaryti ne iš specialiai įrengtų getų. Žydų pogromą Kaune suorganizavęs SS brigadenfiureris W. Stahleckeris savo ataskaitoje nacistinės Vokietijos vidaus reikalų ministrui H. Himleriui rašė: „Po pirmojo pogromo buvo pakviestas žydų komitetas ir jam pareikšta, kad geto įsteigimas yra vienintelė priemonė normalioms gyvenimo sąlygoms sudaryti. Į žydų graudžius verkšlenimus buvo pareikšta, kad nėra kitos galimybės užbėgti už akių būsimiems pogromams“ (Henry A. Zeiger, *The case against Adolf Eichmann, The New American Library, 1960, p.64-67*).

Buvęs Šiaulių geto kalinys Leiba Lipšicas liudija: „1941 m. rugpjūčio 15 d. mūsų šeima buvo įkalinta Šiaulių gete. Bandžiau slapstyti pas pažįstamus ūkininkus Deivių kaime, bet buvau priverstas juos palikti. Neturėdamas kitokios išeities nutariau patekti į [Šiaulių] getą. Jeigu žydas turi Vermachtui naudingą profesiją, gali gaminti karui reikalingą produkciją, jis reikalingas ir apgyvendinamas gete. Kiti – likviduojami.“ (*Leiba Lipšicas, Šiaulių getas, 1 dalis, old.skrastas.lt, 2001*).

Viešoje erdvėje pasirodę teiginiai, neva J. Noreikos pirmtakas, Šiaulių apskrities viršininkas Ignas Urbaitis pasitraukė iš pareigų suvokdamas, kad getuose bus naikinami žydai, neatitinka tikrovės.

1944 m. NKVD-istų tardomas I. Urbaitis į klausimą, kodėl 1941 m. liepos 20 d. savo pavaldiniams perdavė nacių komendanto Konovskio įsakymą įsteigti Žagarėje getą, atsakė: „Būdamas Šiaulių apskrities viršininku vadovavausi humanistiniais sumetimais. Aš maniau, kad žydams persikėlus į getą jie pagal vokiečių įstatymus bus apsaugoti, kad tuomet baigsis gestapo savivalė, prievarta ir teroras žydų atžvilgiu. Aš nežinau, kokiais tikslais vedini vokiečiai iššaudė Žagarės gete gyvenančius žydus. Visos tos žmogžudystės, vykdytos vokiečių valdžios, neturėjo nieko bendro su lietuviška savivalda“. (*K I, ap. 58, b P-20125, p.117-118*).

Šiaulių apygardos komisaras Hansas Gewecke, vienas iš Žagarės ir Šiaulių getų iniciatorių ir organizatorių, po karo taip pat teigė tuo metu nesupratęs, kad getai baigsis žydų sunaikinimu. 1969 m. Liubeko (Vokietija) teismas atmetė H. Geweckei ir jo pavaduotojui Evaldui Bubui pateiktus kaltinimus dėl Holokausto; E. Bubas (kurį D. Jasaitis apibūdina kaip rafinuotai žiaurų) buvo visiškai išteisintas, o H. Gewecke nuteistas puspenktų metų kalėti už tai, kad jo nurodymu Šiaulių gete buvo pakartas B. Mazoveckis, paslapčia į getą įsinešęs maisto. (<https://www.tv3.lt/naujiena/lietuva/539141/miesto-istorija-aptaskyta-tukstanciu-zydu-krauju-1>).

Pagal tarptautinius teisės aktus ir Lietuvos Respublikos Baudžiamąjį kodeksą genocidas yra veika, kuri atliekama sąmoningai, tyčia „*siekiant fiziškai sunaikinti visus ar dalį žmonių*“.

Iki šiol istoriografijoje nežinomi kun. Jono Borevičiaus liudijimai yra svarbūs ne tik Jono Noreikos-Generolo Vėtros, bet ir viso lietuviško antinacinio pasipriešinimo istorijai. Šie liudijimai iš esmės paneigia ir šiandien neretai atkartojamą sovietinę dezinformaciją, skirtą kompromituoti antisovietinio pasipriešinimo dalyvius, 1941 m. Birželio sukilėlius. Ryškiausias Jono Noreikos-Generolo Vėtros kompromitavimo pavyzdys yra 1973 m. KGB užsakymu išleista knyga „Masinės žudynės Lietuvoje“ (*Masinės žudynės Lietuvoje, 2 dalis, Vilnius, 1973, p.8-10*).

Generalinė direktorė

Teresė Birutė Burauskaitė